

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПІЛОК З ВЛАСНИКАМИ ПІДПРИЄМСТВ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ РОБІТНИКІВ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ЛЮТИЙ 1917–КВІТЕНЬ 1918 рр.)

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті зроблено спробу простежити проблему оплати праці, регулювання стосунків між власниками та робітниками з боку Центральної Ради та профспілок.

This article considers the problem of payment, regulation relation between employees from Central Rada and trade-union side.

Умовою демократизації суспільства є здійснення принципу свободи коаліції (страйків, зборів, організацій). Після його проголошення в лютому 1917р. в Україні, як і в Росії, з'явилася потенційна можливість демократичного розвитку. З підпілля вийшли політичні партії, почали виникати різноманітні громадянські організації. Відкрилися широкі можливості для створення професійних спілок.

В історичній літературі не висвітлювалося питання розвитку профспілок доби Центральної ради. Центральна рада вважалася буржуазною, а, виходячи з цього, не могло навіть йтися про будь-який захист робітників. Проблема відстоювання економічних та соціальних питань робітників з боку профспілок взагалі не висвітлювалася.

У посткомуністичній вітчизняній історіографії зроблено певні кроки на шляху до виправлення цих хиб і написання правдивої історії профспілкових організацій України. Підготовлено й видано декілька праць, присвячених розвитку робітничого руху доби Центральної ради. Головна увага авторів зосереджується на взаємовідносинах уряду Центральної ради й робітничого класу [1]. Було розпочато вивчення історії так званих «незалежних» профспілкових об'єднань, а також політики радянського уряду із придушення профспілкової незалежності [2]. У середині 90-х рр. вийшли друком монографічні

дослідження Б. Андрусишина [3] та О. Реєнта [4], присвячені історії робітничого класу та робітничої політики українських урядів доби революції і визвольних змагань. Автор першої монографії започаткував вивчення історії становлення в Україні системи соціального партнерства між підприємцями та робітниками, а автор другої – процес одержавлення професійних спілок.

У пропонованій статті зроблено спробу простежити боротьбу профспілок з власниками підприємств за підвищення заробітної плати робітників у складних економічних умовах лютого 1917 – квітня 1918 рр.

Проблема оплати праці завжди була життєво важливою. Одним з найважливіших показників, що характеризують становище робітничого класу, є рівень заробітної плати. За час існування Тимчасового уряду реальний рівень її у Росії, порівняно з довоєнним часом став значно нижчим. Переконали цифрові докази цієї тези наведені в працях цілого ряду дослідників. Так, за уточненими підрахунками С.Г. Струмиліна, наведеними в останніх виданнях його праць, загальноросійський індекс цін порівняно з 1913 роком протягом 1917р. зазнав таких змін: у січні він дорівнював 2,18, квітні – 2,42, липні – 4,76, у жовтні – 5,25 [5,203]. Тільки протягом серпня – жовтня 1917 р. вартість карбованця впала на 37 %, що пояснювалося надмірним випуском паперових грошей [6, 194], який при нестачі товарів, призвів до швидкого зростання цін на сільськогосподарські продукти та інші товари широкого вжитку. Простий плуг, який коштував до війни 7 крб., у 1917 р. – 40 крб. Ціни на продукти споживання порівняно з 1914 р. зросли майже в п'ять разів, а заробітна платня до березня 1917 р. – тільки на 60%. [7,299].

Нестримне зростання дорожнечі й відставання зростання заробітної плати не могло не викликати різкого падіння життєвого рівня робітничого класу України. Рада робітничих і солдатських депутатів та профспілкова спілка Чулковського рудника в Донбасі, проаналізувавши ріст цін на продовольство та предмети першої необхідності за період з 1915 по 1917 рік, повідомила, що вони зросли на 185 %, а заробітна плата робітників і службовців – лише на 55 %. Прожитковий мінімум зростав. Для робітничої сім'ї з чотирьох осіб у вересні 1917 р. на Донбасі він був визначений у 365 крб., тобто 12 крб. і 16 коп. на день без оплати за житло [8,8]. Вражають цифри зміни прожиткового мінімуму робітників цукрової промисловості. У липні 1914 р. він становив 1крб. 35 коп. на день для родини з чотирьох осіб. У листопаді 1917 р., як підраховано на основі анкетування, проведеного в квітні 1918 р., на 88 цукрових заводах він збільшився до 12 крб. 60 коп. на день. Причому, це був голодний мінімум, а цукрозаводчики намагалися його знизити до 9 крб. на день. Прожитковий мінімум 1914 року обчислювався на основі заробітної плати робітника середньої кваліфікації, а для 1917 року – робітника найвищої кваліфікації. Отже, основна маса трудящих цукрової промисловості своєю тяжкою працею не могла заробити на життя [9. 8, 15, 31].

Війна, яку продовжував вести Тимчасовий уряд, негативно впливала на економічне становище в Україні. У гонитві за одержанням максимальних прибутків від військового виробництва збитки від інфляції власники прагнули перекласти на державну казну. Із санкції Особливої наради з оборони з 6 березня по 18 жовтня 1917 року оборонним підприємствам було сплачено 312 млн. крб. субсидій та авансів. Тимчасовий уряд, зберігаючи величезні прибутки підприємців, усе робив для того, щоб тягар війни повністю перекласти на плечі робітників [10,49].

Отже, Тимчасовий уряд, репрезентуючи інтереси власників підприємств і продовжуючи ненависну війну, вів країну до дальшого занепаду господарського життя, погіршення становища й зростання експлуатації робітників.

1917 року навіть у металургійній промисловості, де заробітна платня була найвищою, середній місячний розмір її не досягав 200 крб. Для 10 найбільших металургійних заводів Донбасу середня місячна заробітна плата 1917 року дорівнювала: у січні – 87,7 крб., лютому – 76 крб., березні – 93,7 крб., квітні – 159 крб., травні – 176 крб., червні – майже 171 крб. [11, 35].

Основна ж маса робітників Катеринославщини на осінь 1917 р. одержувала 3 – 4 крб. на день, або 75 крб. на місяць [12]. І лише невелика кількість робітників найвищої кваліфікації домагалася завдяки профспілкам підвищення заробітної платні до 15 крб. на день, або до 375 крб. на місяць. Досить високим був рівень оплати друкарів, які, наприклад, в Олександрівську в липні 1917 р. так само домоглися встановлення заробітної плати робітникам першої категорії до 200 крб. на місяць, другою – до 160 крб., третьої – до 120 крб., четвертої – до 80 крб. [13].

Перша обласна конференція металістів Півдня Росії, яка працювала в Харкові на початку жовтня 1917 р., домоглася піднесення мінімуму заробітної плати до 7 крб. 20 коп. на день. Правда, продовольча комісія конференції на основі врахування наявних цін і мінімальної кількості продуктів, потрібних для родини з чотирьох осіб, вимагала встановлення мінімуму в 16 крб. 50 коп., але в ході обговорення ця норма була знижена до 7 крб. 20 коп. – тобто до 175 крб. при 25 виходах на роботу протягом місяця [14].

І все ж таки профспілки продовжували боротися за поліпшення умов життя. Так, у Києві, згідно з колективним договором, підписаним у вересні 1917 р. між Центральним Бюро профспілок і Товариством заводчиків і фабрикантів, максимум заробітної плати визначався для металістів: у 387 крб. і 50 коп. – 257 крб. 50 коп. для робітників першої категорії, 287 крб. 50 коп. – 237 крб. і 50 коп. для другої, 160-150 крб. – для чорноробів-чоловіків та 125 – 100 крб. – для жінок. У деревообробників максимальна заробітна плата мала дорівнювати 300 крб., відповідно у кравців – 250 – 125 крб., підручних робітників – 55 – 100 крб., учнів – 30 – 50 крб. [15, 5 – 6].

Динаміка середньої заробітної плати робітників суднобудівельних заводів Миколаїва – державних оборонних підприємств, де рівень оплати був чи не найвищим, у 1914 – 1917 рр. була такою: середня заробітна плата в липні 1914 р. становила 49 крб., 1915р. – 62 крб., у 1916 р. – 81 крб., у липні 1917 р. – 197 крб., а в листопаді 1917 р. – 234 крб. Отже, з липня по листопад 1917 р. заробітна плата зросла лише на 120 % [16].

У надзвичайно тяжкому становищі опинилися 1917 р. гірники Донбасу. На деяких шахтах вони одержували від 90 копійок до 1 крб. 20 коп. заробітної плати на день, у разі виконання відрядних робіт – від 1 до 2 крб. Розміри місячного заробітку залежали від кількості виходів на роботу [17, 41].

Восени 1917 р., коли у результаті тривалої боротьби профспілки домоглися домовленості з підприємцями значного збільшення шахтарям заробітної плати, середній мінімум оплати цілого ряду категорій робітників-гірників становив на день 1 крб. 75 коп. (коногони), 3 крб. (електрики шахт), 3 крб. 10 коп. (відкатчики), 3 крб. 50 коп. (кочегари) тощо. Середній денний мінімум основної категорії робітників гірничодобувної промисловості – забійників дорівнював 7 крб. 20 коп., а максимум – 11 крб. 75 коп. [18, 41].

У жовтні 1917 р. на залізорудних підприємствах Криворіжжя забійники одержували до 2 крб. 67 коп., а жінки – 1 крб. 80 коп. за день. При відрядних роботах заробіток був дещо вищим – до 5,5 крб. – у забійника, у слюсаря, коваля, тесляра – до 3 крб. 50 коп., у некваліфікованих робітників – до 3 крб. Але на відрядних роботах гірник витримував не більше 18 змін на місяць і тому зарплата на місяць не перевищувала 99 крб. На вимоги гірників збільшити заробітну плату власники підприємств відповідали: “ Не дам з голоду здохнути, але не дам і заробити” [19]. Велика кількість робітників постійно була в боргу перед конторою рудника.

Зокрема в харчовій промисловості на дрібних підприємствах за 12-годинний робочий день і без обідньої перерви, як це було, наприклад, на макаронній фабриці Шульваса в Бердянську робітниці одержували жалюгідну платню – від 80 коп. до 1 крб. 20 коп. [20].

Кравчихи Одеси, які весь час перебували під загрозою звільнення, бо майстерні закривалися одна за одною внаслідок саботажу їхніх власників, отримували не більше 50 крб.

на місяць [21]. Зауважимо, що становище жінок-робітниць ускладнювалося ще й тим, що їм взагалі платили набагато менше, ніж чоловікам, навіть за виконання однакових робіт.

Війна, яку продовжував вести Тимчасовий уряд, неухильно впливала на економічне становище в Україні. Начальник горного управління Півдня Росії 27 лютого 1917 р. доповідав у Петроград, що на шахтах немає борошна, грошей для виплати зарплати і що слід чекати призупинення робіт. Продовольча криза загострювалася. Газети були заповнені тривожними повідомленнями про вичерпання запасів хліба, про довжелезні черги біля продовольчих крамниць. «Известия Глуховского уездного Совета рабочих и солдатских депутатов» у номері від 25 серпня писали, що навіть коли на Чернігівщині видаватимуть по півфунта хліба на людину, наявних його запасів вистачить лише до початку 1918 р. [22]. Загострення продовольчої кризи на Чернігівщині призвело до виникнення хвилювань серед робітників. Найбільш катастрофічним було продовольче становище пролетарських мас Донбасу та Придніпров'я. На нараді представників дирекцій металургійних заводів Півдня Росії спільно з представниками профспілок та Рад робітничих депутатів Донбасу відзначалося, що в деяких місцевостях Катеринославської губернії «... зовсім немає хліба, замість нього якийсь сурогат, робітники хворіють від нього...» [23, 366].

По Київській губернії в 1917 р. порівняно з липнем 1916 р. офіційні ціни зросли: на жито – на 227,7 % , пшеницю – 203,1 %, гречку – 183,5 %, олію соняшкову – 276 %, картоплю – 185,2 %, масло вершкове – 186 % [24, 152– 153]. Враховуючи мізерну зарплатню, продовольчу кризу, нестримне зростання цін тощо, профспілкові комітети намагалися хоча б якимось чином поліпшити становище робітників і вийти з тяжкого продовольчого становища, посилали делегації робітників у села для заготівлі картоплі та інших харчів, як це було на заводі «Шодуар» у Катеринославі [25].

Робітники мали змогу звертатися до тієї організації, яка обіцяла підтримати та відстояти їхні економічні права. Як приклад, наводимо повідомлення про створення в місті Єлисаветграді професійної спілки робітників млинів від 4 квітня 1917 р. , яка зобов'язувалася відстоювати права своїх членів і висувала вимоги підприємцям:

1. 8-годинний робочий день.
2. Понаднормові роботи дозволяються тільки на час війни.
3. Підвищення заробітної плати [26].

Із зміцненням профспілок робітники дедалі частіше висували різноманітні вимоги про покращення умов праці, оскільки їхнє соціально-економічне становище мало чим відрізнялося від дореволюційного, рівень реальної заробітної плати продовжував падати.

Починаючи з літа 1917 р., на перше місце знову вийшли питання зарплати (в Одесі в примирній камері таких справ існувало 468 з 461 поданої), а інші питання були відсунуті на другий план (112 справ) [27,231]. Певний порядок у розв'язанні конфліктів навели лише тоді, коли під тиском трудящих були ухвалені рішення про проходження всіх справ, пов'язаних із зарплатою через професійні спілки. 5 серпня 1917р. побачив світ закон «Про примирні інституції», який підвів правову базу під хаотичні рішення різноманітних організацій. Згідно із законом, на великих підприємствах з обраних на паритетній основі власників та робітників створювали примирні камери або промислові суди. Головним завданням цих установ було запобігання конфліктам між робітниками й підприємцями, а в разі їхнього виникнення мирно розв'язувати їх, стримувати трудящих від революційних виступів. Підкреслювалося, що до закінчення розгляду конфлікту в примирній камері страйк заборонявся. Комісаріати праці були того часу лише одними з органів, що брали участь у цьому процесі.

Коли профспілки не могли домовитися з власниками заводів про підписання колективного договору, у якому йшлося про збільшення заробітної плати, вони вдавалися до більш рішучих дій – страйку.

Так, 18 вересня 1917 р. за ініціативою профспілки «Металіст» у Києві страйкували робітники металообробних підприємств. Страйк розпочався на знак протесту проти

затягування місцевим Товариством заводчиків і фабрикантів підписання колективного договору, виробленого спілкою. Враховуючи зростання дорожнечі й нестримне падіння життєвого рівня трудящих, договір передбачав збільшення мінімуму заробітної плати, ліквідацію штрафів, забезпечення охорони праці, здійснення приймання робітників тільки через спілки тощо. Страйк 16 металообробних підприємств Києва вибухнув усупереч рішенню конференції фабзавкомів від 17 вересня 1917 р. та Центрального Бюро профспілок, які, готуючи загальний виступ робітників міста, хотіли запобігти розпорошенню їхніх сил. Але, прагнучи надати страйку організованості, Центральне бюро профспілок очолило керівництво. 20 вересня 1917 р. страйковий комітет від імені 16 заводів, що припинили роботу першими, звернувся до всіх робітників Києва із закликом підтримати металістів відрахуванням у страйковий фонд 10% заробітної плати. Страйк набув великого розмаху. У наступні дні до нього приєднувалися все нові й нові підприємства. Металістів підтримали деревообробники, шкіряники, кравці. Виступ охопив близько 50 тис. робітників Києва. Організованість і стійкість страйкувальників налякали власників підприємств. Для ліквідації конфлікту до Києва прибули представники Міністерства праці, щоб узяти участь у нараді, що відбулася 23 вересня в Думі при участі Центрального бюро профспілок, Товариства заводчиків і фабрикантів та інших організацій. 24 вересня 1917 р. приступила до роботи узгоджувальна комісія і 25 вересня було повідомлено про задоволення вимог робітників. Опір підприємців було зламано [28, 248–254, 257, 261]. Мінімум заробітної плати для робітників першої категорії встановлювався у розмірі до 12 крб. на день, другої – до 10 крб., третьої – 7 крб. Учні мали отримувати 2–4 крб., жінки – 4–5 крб. Крім встановлення мінімуму заробітної плати, за договором заборонялися поденні роботи та роботи у свята, понаднормова праця припускалася лише за угодою із завкома та профспілками, скасовувалися штрафи, упорядковувалася виплата грошей робітникам два рази на місяць – 2 і 15 числа, забезпечувалася оплачувана відпустка, у разі хвороби місце й оклад зберігалися протягом трьох місяців, а коли випадок підпадав під дію закону про страхування – 6 місяців. Учні можна було набирати лише з 15 років, і їхня кількість визначалася завкома. Робітників віком до 18 років заборонялося використовувати на нічних роботах, їхній робочий день мав тривати 6 годин. Усіх молодших 12 років слід було розрахувати, 12–15 річних можна було залишити на підприємствах лише за згоди фабзавкомів. Жіноча праця мала оплачуватися однаково з чоловічою, приймання робітників повинно було здійснюватися через профспілку [29, 97].

Отже, цей документ охоплював усі найголовніші питання, розв'язання яких могло б забезпечити відчутне поліпшення становища робітників. Звичайно, підписання цього договору було великою перемогою профспілок Києва.

Для регулювання розв'язання соціальних конфліктів в Україні після створення Генерального Секретаріату в його складі почав діяти департамент взаєностосунків між працею і капіталом. Слід підкреслити, що в розглядуваний період найчастіше конфлікти виникали через заробітну плату й лише на другому плані були питання правового характеру, а саме: наймання та звільнення робітників, оплата членів робітничих комітетів і різноманітних делегатів, надання різним організаціям приміщень для засідань тощо.

Боротьба робітників за підвищення зарплати й встановлення її гарантованого мінімуму мала напружений і тривалий характер. Так, правління Єлисаветградської професійної спілки робітників і робітниць млинів висунуло вимоги до міської Ради, серед сімнадцяти пунктів якої другим стояло питання підвищення заробітної платні: "До 50 крб. на місяць – 40%, від 50 крб. до 75 крб. – 30%, від 75 крб. і вище – 20%. Понаднормові роботи – полуторна плата, за роботу у неділю – подвійна платня". Слід зауважити, що на робітників, які не входили до профспілки, вищезгадані вимоги не поширювалися [30]. У разі, коли вимоги профспілки не задовольнялися, члени організації вдавалися до страйку. Так, у Єлисаветграді з 1 до 9 травня 1917 р. відбувся страйк службовців Єлисаветградського трамваю [31]. Тимчасовий уряд не

пішов на законодавче регулювання цього питання, а намагався спрямувати його в русло укладення угод з підприємцями.

Першим значним фактом у галузі розробки нового тарифу заробітної плати для Донбасу стала конференція рад робітничих та солдатських депутатів за участю представників від ФЗК та активної участі профспілок, яка відбулася 2 травня 1917 р. в Катеринославі. Робоча секція конференції ухвалила постанову про тимчасовий тариф заробітної плати. Вона встановлювала загальний для всіх категорій трудящих мінімум зарплати в обсязі 4 крб. для дорослого й 2 крб. 50 коп. для підлітків від 15 до 17 років, вимагала ліквідації дитячої праці й тимчасового запровадження 6-годинного робочого дня для дітей, відміни відрядних робіт, встановлення диференційованих надбавок до ставок заробітної плати; уніфікації правових умов праці; виплати робітникам середнього заробітку у всіх випадках зупинки виробничого процесу не з їх вини, пропонувала добиватися утримання завкомів за рахунок підприємств, найму працівників на роботу на невизначений термін і запровадження 6 – годинного робочого дня на шкідливих виробництвах.

В перші післяреволюційні дні і місяці підприємці ще контролювали ситуацію. Вони дуже уважно стежили за всіма діями робітничих мас, своєчасно, швидко і вміло реагували на них. Особливо це видно на прикладі діяльності адміністрації Харківського паровозобудівного заводу. Так, у лютому 1918 р. в нових умовах вона встановила нові розцінки. Крім того, протягом лютого — березня підприємці маніпулювали різноманітними засобами, щоб притримати заробіток робітників: затримували введення гарантованої тарифної ставки робітникам, Наказували банкам не видавати гроші, незважаючи на масове незадоволення робітників тощо [32,115].

Зауважимо, що на невеликих підприємствах, а також на фабриках і в майстернях, не охоплених профспілковими організаціями, робітники ще повністю перебували під владою підприємців, нічим і ніким не обмеженою. Зрозуміло, що в таких умовах вони не одержували заробітну плату, яка відповідала масштабу робіт. У той же час, отримуючи великі прибутки, підприємці рішуче виступали проти підвищення заробітної плати, що якоюсь мірою компенсувало б падіння реальної оплати праці робітників. Власники, закриваючи підприємства, посилювали розруху, намагаючись примусити робітників відступити під загрозою безробіття і голоду. В умовах недосконалого законодавства тільки профспілки могли регулювати стосунки між власниками та робітниками підписанням колективних угод або декретуванням нових тарифів для окремих галузей промисловості та окремих підприємств.

Про реакцію підприємців на вимоги робітників свідчить такий факт: гірничопромисловці півдня Росії відмовили шахтарям Донбасу в підвищенні зарплати на тій підставі, що це неминуче збільшить собівартість продукції і призведе до зростання цін на товари. Рішуче реагував проти її підвищення, зокрема, голова спілки підприємців металургійної та залізоровної промисловості, який твердив, що встановлені попередніми конференціями в Катеринославі та Харкові й уведені в дію з 1 квітня 1917 р. надбавки до заробітної плати поглинули всі оборотні кошти підприємств. Для відшкодування останніх Тимчасовий уряд виділив їм 25-мільйонну субсидію. На засіданні спілки промисловців металургійних заводів 27 червня, де виділену суму розподілили між ними, було прийнято рішення підвищення зарплати вважати неприпустимим аж до закінчення роботи спеціальної створеної урядом комісії. Тому директори, які погоджувалися на певне підвищення заробітної плати, змушені були їхати до Петрограда й давати пояснення відповідним органам.

Отже, робітники в боротьбі за підвищення заробітної плати, нарешті, мали змогу звертатися до профспілкової організації, яка відстоювала їхні економічні права. Остання, у свою чергу, домовлялася з власниками про укладання колективних угод. У разі не домовленості профспілки вдавалися до більш рішучих дій – до страйку. За доби Центральної ради профспілки стали тісно співпрацювати з органами державної влади. Після

створення Генерального Секретаріату в його складі почав діяти департамент взаємостосунків між працею і капіталом для регулювання розв'язання соціальних конфліктів. Під тиском профспілок 5 серпня 1917 р. побачив світ закон «Про примирні інституції», який підвів правову базу під хаотичні рішення різноманітних організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. А.П.Гриценко. Українські робітники на шляху до творення національної держави. 1-й всеукраїнський робітничий з'їзд. 11–14 (24–27) липня 1919р. – Історичні зошити. – № 5. – К., 1992; Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна рада. – Історичні зошити. – К., 1993; Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995.
2. О.М.Мовчан. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі України 1920–1924 рр. – Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3, – С. 37–48; Суровый А.Ф. Руководство партийных организаций Украины деятельностью профсоюзов в период гражданской войны (1918-1920 гг.): Автореф. Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1970; Ленчик А.Ф. Коммунистическая партия – организатор и руководитель профсоюзов Украины в борьбе с контрреволюцией и интервенцией (1918-1920 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – Донецк, 1970; Осадчий Ю.Г. Борьба Коммунистической партии за профсоюзы Украины в период иностранной интервенции и гражданской войны. (1918 – 1920 гг.): Автореф. Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978.
3. Б.І.Андрусишин. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995. – 191 с.
4. О.П.Реєнт. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. 1917-1920 рр. – К., 1996 с.
5. С.Г.Струмилин. Избранные произведения. Статистика и экономика. Динамика цен за 1918 – 1922 гг., – Т. 1. – М. 1963.
6. История гражданской войны в СССР. – Т.1. – М. 1938.
7. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. М.Л., 1957. – Ч. 2.
8. ЦДАВО України. Ф. 2600. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.
9. “Голос труда”, 1918, № 18, – С. 8, 15, 31.
10. Д.А.Коваленко. Оборонная промышленность Советской России в 1918 – 1920 гг. – М. 1970.
11. Б.І.Андрусишин. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995.
12. “Звезда”, 10 листопада 1917 р.
13. “Единение”, 27 липня 1917 р.
14. “Южный металлист», 1917 р., № 2 – 3.
15. “Профессиональный весник”, 1917 р., № 2 – 3.
16. «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов». 13-19 вересня 1917 р.
17. А.П.Гриценко. Робітничий клас у Жовтневій революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.), К., 1975.
18. Там само.
19. «Наша борьба». 21 жовтня 1917 р.
20. «Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов». 24 листопада 1917 р.
21. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота». 29 вересня 1917 р.
22. «Известия Глуховского уездного Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов». 27 серпня 1917 р.
23. Революционное движение в России в апреле 1917 года. Апрельский кризис. Сборник документов. – М., 1958.
24. Київський облдержархів. Ф. 1510. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 152-153.
25. «Звезда». 25 серпня 1917 р.
26. “Известия”. (Єлисаветград), № 10, 12 квітня 1917 р.
27. ЦДАВО України. Ф. 2857. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 231.
28. 1917 –й год на Киевщине. Хроника.
29. ЦДАВО України. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 1994. Арк. 97.
30. “Известия”. (Єлисаветград), № 13, 22 квітня 1917 р.
31. “Голос Юга”. (Єлисаветград), № 207, 19 вересня 1917 р.
32. О.П.Реєнт. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. 1917–1920 рр. – К., 1996.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка, аспірант Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Наукові інтереси: період визвольних змагань 1917–1920 рр. та місце профспілок у системі суспільних координат.